

Kalotaszegi régi malmok

Kalotaszeg – ez a jellegzetes történeti-néprajzi vidék –, amely Kolozsvártól Csucsáig terül el a Gyalui-havasok, a Vlegyásza és a Meszes-hegység határolta területeken, egyike a legismertebb magyar tájegységeknek. E vidék három kisebb mikrotájra oszlik: a *Felszegre* (a Vlegyásza alatt), az *Alszegre* (az Almás-vize völgyében) és a *Nádas mentére* (Kolozsvár közelében).

Kalotaszeg történetéről, néprajzáról, népművészetéről sokan és sokat írtak, népi építészeivel azonban kevesen foglalkoztak, régi malmairól szóló írást pedig egyet sem találtunk a vidék gazdag néprajzi irodalmában.¹

Az alábbiakban régi kalotaszegi malmokkal, építészetükkel foglalkozunk, eddig nagyobb részt ismeretlen levéltári források alapján. Vizsgálódásunk tárgyát elsősorban a *lisztelő malmok* képezik, de adatokkal szolgálunk a vidék *fűrész- és ványolómalmaira* vonatkozóan is.

Az említett malmok energiaforrásként a *folyóvizek* erejét használták, tekintsük át tehát röviden a vidék vízhálózatát. Kalotaszeg vizekben meglehetősen bővelkedő terület, alig találni olyan települést, amelynek kisebb vagy nagyobb folyóvize, patakocskája ne lenne. A nagyobb folyóvíz neve e vidéken a *víz* (rivulus), a kisebbé pedig a *patak*, amely azonban *eret*, esetleg időszakos vízfolyást is jelentett.

A levéltári forrásokban, valamint a köznévi használatban vízként a következő folyókat említették, illetve említik: Felszegen a *Körösvizet*, *Kalota vizét*, *Meregjő* és *Székelyjő vizét*, Alszegen az *Almás vizét*, a Nádas mentén a *Kapusvizét* és *Nádasvizét*. A történeti helynévanyagban időnként feltűnnek olyan patakok, amelyek víz néven szerepelnek, ilyen a *Béles vize*, *Feketevíz*, *Fejérvíz*, *Farnas vize* stb. Kalotaszeg peremvidékének vízrendszeréhez tartoznak a *Hideg-Szamos* és a *Meleg(Hév)-Szamos* és ezeknek mellékpatakjai is.

A felsorolt vizek mellett a nevezetesebb *patakok* a következők: *Bábonypataka*, *Berek p.* (Sztána), *Boc p.* (Szucsák), *Botos p.* (Ketesd), *bozolnoki p.* (Középkak), *damosi p.*, *daróci p.*, *deritei p.*, *füldi p.*, *inaktelki p.*, *jákótelki p.*, *jegenyei p.*, *kalotaszentkirályi p.*, *Lóna p.*, *Lonka p.* (Kiskapus), *mákai p.*, *Nagytorok p.* (Magyarvalkó), *türei p.*, *Újhatár p.* (Nyárszó), *zsoboki p.* stb.²

A malmokat a *malomárkok* – a mesterséges vízlevezetők – látták el vízzel. A malomárkok vizét gátakkal, zsilipekkel felduzzasztották és ezáltal *malomtavakat* (halastavakat) hoztak létre.

Kalotaszegen az első vízimalmokat a *Benedek rendi szerzetesek* építették, akiknek *Kolozsmonostoron*, *Győrőmonostoron* és *Almásmonostoron* volt rendházuk. (A két utóbbi monostort az 1241. évi tatárjárás elpusztította.)

A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiben több adatot találunk a vidék malmairól, ezek a feljegyzések a malmok építéséről, adás-vételéről, adományozásáról, zálogba adásáról szólnak. A XV. században említik az *andrászházi* (1449), *bogártelki* (1451), *mérai* (1458), *középlaki* (1461), *zutori* (1467), *alsójárai* (1473), *keceli* (1477), *székelyjői* (1486), *meregjői* (1499), (A jó elnevezés a régi magyar nyelvben vizet, folyót jelentett és a legősibb településnevekben fordul elő.), a XV. század első felében pedig az *egeresi* (1523), *magyarnádasi* (1517), *oláhkalotai* (1526), *zsombori* (1540) és *várszai* (1552) malmot.³

¹ *Kós Károly*: Erdély népi építésze. Bp., 1989. Kalotaszeggel nem foglalkozott. *Sebestyén Kálmán*: Kalotaszeg népi építésze (Ház és ember, 12. sz.) című tanulmánya a jobbágytelkek építkezését vizsgálta.

² *Szabó T. Attila*: A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szóincse. In: *Nyelv és települést.* Bp., 1988. 185–212. old.

³ *Jakó Zsigmond*: A Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyve (1289–1556). I–II. Bp., 1990.

A feudális társadalomban a *malomépités* regaléjog, ami azt jelentette, hogy malma csak a *földbirtokosoknak* lehetett, de később megfelelő taxa fizetése ellenében a *falvak* közösségének, *egyházaknak*, sőt még a *jobbágyoknak* is megengedték az építést. Így 1451-ben Antal, kolozsmonostori apát megengedte Nemes János bogártelki jobbágyának, hogy a Veres-hegy alatt a Nádas vizére malmot építsen, aki évi bérként a haszon negyedét a bogártelki plébánosnak tartozott adni. 1509-ben a bogártelki malmot az apátság a helybéli plébánosnak adományozta.⁴

Malmokat több alkalommal is adományoztak. 1525-ben pl. Mérai Desew Antal és felesége mérai kétkerekű malmukat azért adományozták a Kolozsvár falain kívül épült Szent Erzsébet-ispotálynak, mert öregségükre ők is oda kívántak költözni.⁵

1566-ban Erdélyben a katolikus egyház vagyonát szekularizálták, így a kolozsmonostori apátság, a gyalui püspöki birtok stb. malmaikkal együtt az erdélyi fejedelem tulajdonába került. 1588-ban *Kolozsmonostoron* forrásaink „a fejedelemnek a Szamoson lévő három kerekű malmáról”, *Szászfenesen* a „fejedelem malmáról” tudósítanak.⁶

Előfordult, hogy a fejedelem (királyné) a malmot eladományozta, ez történhetett a *hidegszamosi* malommal, amelyről az 1652. évi urbárium feljegyezte: „Vagyon a Szamoson Tatamér Simonnak egy alulcsapó lisztelő malma, amit Izabella királyné Asszony levelével bírnat az előbbi urbárium szerint sub dato 1548”.⁷ Bizonyára fejedelmi adományként került a református egyház tulajdonába a *nagykapusi* malom is, amelyről 1679-ben azt írták, hogy „az egy kövű felülcsapó malom donatióval bíratik, jövedelme a református papé”.⁸

Vistán az 1727. évi urbárium a malomról csak annyit említett, hogy „a Nádas patakán lévő két kövű felülcsapó sendelyes malom az Udvaré” (a földbirtokosé), de a falusiak gyakran közösen is működtettek malmot, *Hidegszamoson* 1727-ben pl. „a malmot hat gazdaember bírta”.⁹

A XVI. század második felétől, a *majorsági gazdálkodás* fellendülése következtében, a földbirtokosok egyre több malmot építenek, ugyanis az árucserében részt vevő birtoknak a malom vámjá fontos jövedelemforrása volt. Miután a hagyományos társadalomban a falvak ön-ellátóak voltak, szükségszerűen minden településen egy vagy több lisztelő malom működött. Szabó T. Attila levéltári kutatásai és a helynévanyag helyszíni összegyűjtése során *41 kalotaszegi faluban* talált malomra utaló adatokat, illetve malomárokra, dombra, gátra stb. utaló helyneveket.¹⁰

Kalotaszegen a *malmok építését* helybeli ácsok, faragóemberek végezték, forrásaink a XVII–XVIII. században 19 településen 60 ácsot és fafaragót említenek.¹¹ A földbirtokos-malomtulajdonos a malmot rendszerint bérbé adta az *örlőmolnárnak*, aki szerződés szerint taxát fizetett és a megőrölt terményből részesedést kapott.

A molnárok általában kitűnő mesteremberek voltak, akik az örlésen kívül értettek az ács, bognár, kerékgyártó mesterséghez, de a gát- és hidépítéshez, vízszabályozáshoz is. Gyakran vándorolnárokat alkalmaztak. 1683-ban *Türebén* Molnár Márton az, akit „molnárságra hozatott ide és fizetésért szolgált”, 1750-ben *Magyarbikalon* a székely Jeddi Márton zsellér örlött.¹²

A malom karbantartása a *malommester* kötelessége volt, nevüket az urbáriumok gondosan feljegyezték: 1645-ben *Bánffyahunyadon* Molnár Máté, 1652-ben *Gyaluban* Balogh István, *Türebén* Molnár Máté, *Vistában* Balogh Péter a malommester.¹³ A malomárkok és gátak megújítását rendszerint a helybéli parasztok végezték. Az 1780. évi urbárium a *gyalui* malomról

⁴ *Jakó Zsigmond*: i. m. 1990. 925., 3521.

⁵ Uo. 4097.

⁶ *Jakó Zsigmond*: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 5., 13. old.

⁷ *Jakó Zsigmond*: i. m. 1944. 114. old.

⁸ Szabó T. Attila: Kalotaszeg jobbágyágának szolgáltatása és adózása 1640–1690. In: *Nép és nyelv*. Bukarest, 1980. 453–454. old.

⁹ *Jakó Zsigmond*: i. m. 1944. 372. old.

¹⁰ Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942.

¹¹ Szabó T. Attila: Kalotaszegi mester és foglalkozásnevek a XVII–XIX. századból. In: *Nép és nyelv*. Bukarest, 1980. 309. old.

¹² *Sebestyén Kálmán*: Magyarbikal története. Kolozsvár, 1996. 32. old.

¹³ Szabó T. Attila: i. m. 1980. 311. old.

feljegyezte, hogy „gátját minden esztendőben a városi, hideg és hév szamosi, egerbegyi lakosok által ordinárie egyszer megújítatik minden költség nélkül, hossza in decursu Szamosii ezen gátnak org. 60, lat. 14”.¹⁴

A malom gazdasági tevékenységének felügyelete, ellenőrzése a *malombíró* feladata. A XVI-II. század elején a *gyalui malombírót*, Kádár Istvánt többször is említik forrásaink.

A molnár a malom használatáért a földbirtokosnak (possesorának) – a gyalui vár esetében az erdélyi fejedelemnek – évente *taxát* fizetett. Kalotaszegen a malmok taxája rendszerint 1 forint volt, amelyet Szent Márton-napján (november 11-én) fizettek, kisebb malmok esetében az összeg szerényebb, sőt az is előfordult, hogy az aprócska malmocskáért nem kellett semmit fizetni. 1590-ben *Jegenyén* „a szegény emberek” négy malomért 1-1 forintot, az ötödikért pedig csak 25 denárt fizettek.¹⁵ Egy forintot fizetett 1652-ben *Hidegszamoson* Tatamér Simon alulcsapó malmáért, 1666-ban *Hévszamoson* Nemes Demeter alulcsapó, valamint *Hidegszamoson* Köbölös Jeremiás egykővű malmáért.¹⁶ „Taxát nem adtak” 1727-ben *Egerbegyén* Jankó Vaszilie és Juon egykővű felülcsapó malmukért, *Körösfőn* pedig Korpos János „pokolüdő malma” is mentesült a fizetség alól. 1732-ben *Nádasdarócson* Jakab István és Albert jobbágyok egykővű malma után sem járt taxa.

A lisztelő malmok haszna a *vámgabonából* állt, amelynek nagyobb része, kétharmada a földbirtokost illette, az őrlés egyharmada pedig a molnár jövedelme volt. *Kolozsmonostoron* 1590-ben feljegyezték, hogy „A Fejedelem tulajdonában a Szamoson lévő három kerekű malom őrlésének egyharmada a malommesteré, a malompor is”.¹⁷ *Szászfenesen* pontosabban fogalmaztak, mely szerint: „Az alulcsapó szamosi malom jövedelmének három része a Fejedelmé, negyedrésze a molnáré” – majd hozzátették, hogy „a malompor mindenkor a bírőé”.

Az 1640. évi *gyalui* urbárium a helybéli malom hasznának elosztásáról a következőket írta: „Az alsó-malom vámjának két része a Várhoz, harmadik része a prédikátornak, negyedik a malommesternek a molnárral együtt jár. Amikor vámot osztanak a Főbíróknak két vékát, a Kisbíróknak egy vékát, a Kovácsnak mikoron korongvasat s perpenctét csinál négy vékát szoktanak adni”.¹⁸ A vár tulajdonosa tehát a vámgabona egyharmadát a református papnak adományozta.

A földbirtokosság a református egyházat általában úgy támogatta, hogy a malomvár szombati részét a prédikátornak, illetve az iskolának adta. 1652-ben *Türebén* feljegyezték, hogy „A Nádas-vizén felülcsapó, két kerekű malom szombati vámjá a papnak jár”.¹⁹ 1743-ban *Bánffyahunyadon* Bánffy Ferenc birtokos a damosi patakra épített malmának szombat reggeltől vasárnap reggelig jöhető vámját a református egyháznak adta, az 1804-ben épült új malom vámjából minden tizedik véka lett az eklézsiáé.²⁰ 1760-ban *Mákóban* a „Bürgözdí-familia malmának szombati vámjá az eklézsiáé”, *Kalotaszentkirályon* pedig a Bánffy-család kisebbik malmának szombati vámját az iskolamesternek adományozta. Ez a járandóság jelentős jövedelmet nyújtott az itteni deáktanítónak, és egyéb járandóságával együtt lehetővé tette, hogy három esztendei tanítószkodás után külföldi akadémiákon folytassa tanulmányait. A XIX. század elején, amikor az iskolamesteri állás állandósított (a deáktanítók helyett állandó iskolamesterek tanítottak), a Bánffyak megvonták ezt a támogatást.²¹

Kisebbségi malmocskák esetében előfordult, hogy a vámgabona teljes mennyisége a prédikátoré lett. A XVII. század végén *Nagykapuson* a prédikátor jövedelmei között a következő tétel szerepelt: „Vagyon a falun alul egy hitván felülcsapó malmocská az Gyereo Monostori Pata-

¹⁴ Inventarium seu conscriptio fiscalis domini Gyalui in clyto Comitatu Colosiensi...anno 1780. OL. F. ELF. X/B. Fasc. 36/N. 35.

¹⁵ *Jakó Zsigmond*: 1944. 25. old.

¹⁶ Uo. 150., 159. old.

¹⁷ Uo. 13. old.

¹⁸ *Szabó T. Attila*: i. m. 1980. 453. old.

¹⁹ *Jakó Zsigmond*: i. m. 1944. 97. old.

²⁰ *Szabó T. Attila*: Erdélyi Magyar Helytörténeti Tár (Cédulagyűjtemény, a továbbiakban: HT) OSZK. Fond. 358.

²¹ *Sebestyén Kálmán*: A Kolozs-kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adataira a XV. századtól 1900-ig. Bp., 1993. 87. old.

kon, melynek vámja a prédikátoré”²² 1754-ben *Farnason* pedig feljegyezték, hogy: „A revolutio (Rákóczi-szabadságharc) előtt a malom vámja a református prédikátornak és iskolamesternek járt”.²³

A vámgabona mennyisége a malom nagyságától függően igen változó volt. 1785-ben *Magyargyerőmonostoron* Sinkó Péter és János jobbágyok kis malma „mikor forog ősszel és tavasszal béhoz vámot egy hónapban egy véka búzát”,²⁴ 1780-ban *Gyaluban* a Szamos vizére épített négykerekű malom „annualis proventus a búzából... a molnár negyedén és a reformata ecclesia tertialitássán kívül... in medio cub. 45, török búzából in medio cub. 40” (tehát 180 véka búza és 160 véka kukorica).²⁵

A molnárok és a falu lakói között gyakran került sor nézeteltérésre, pereskedésre amiatt, hogy a malomtavak, árkok vize elöntötte a szántót vagy kaszálót. 1712-ben *Andrásházán* arról panaszkodtak, hogy a határon épített malom gátja a lakosok vetésében kárt tett, 1764-ben *Magyarvalkón* pedig Bálint István és Vincze János jobbágy pereskedett amiatt, hogy az előbbi malomárkának vize gyakran elönti az utóbbi jó kaszálóját.²⁶

A kalotaszegi malmok többnyire tengelyű és áttételes szerkezetű *felülcsapó* patakmalmok, köztük ritkán találunk *alulcsapó* malmokat. Ezeket a malmokat kemény tölgyfataalpakra építették, boronából rótták, tetőzetük szalmából, zsindelyből készült, ablakaikat lantorna borította.

A jobbágyok malmai többnyire kisebb, egykerekű malmok voltak, az 1652. évi összeírásból megtudjuk, hogy *Jegenyén* öt malom működött, mind egykerekű és felülcsapó. A földesurak malmai kétkerekűek voltak, ilyenek működtek 1486-ban a *Székelyjő-vízen*, 1508-ban az *Almás-vízen Zutoron*, 1517-ben a halastavon *Magyarudáson*, 1525-ben *Mérán*, 1612-ben *Zentelkén* stb.²⁷ Az uradalmi központokban: *Bánffyuhunyadon*, *Gyaluban*, *Kalotaszentkirályon* három-, illetve négykerekű malmokat említenek forrásaink.

1627-ben az *Almás-vár* lajstroma három malomról tudósít: „Az tón vagion egi felől cziapó vizi malom egi keőre, az Almás vízen egi malom két keőre felől cziapó, az Famosi vízen is egi vizi malom felől cziapó egi keőre”. Az almási lajstrom az első olyan kalotaszegi forrás, amely a malmok felszerelését ismerteti, a tavon lévő malomról a következőket írta: „Ez malomház ó boronából rőt(t). Egi bokor keőre liztel. Pergentei (perpencze), gorongi (Korong), vasi jók, belseő külseő kerekei jók. Paggia (padja) liszteleő valuia jók. Egi három keőbleős susék fedeles. Egi felzerei (félszer) fa zár(r)al... Egi cziapó keő vágó”.²⁸

1640-ben *Gyaluban*, a vártartomány központjában két malom „két-két keőre” működött, amelyeket a XVIII. században négykövű malmok váltottak fel. Az 1727-ben *Gyaluban* működő malom leírása a következő: „Vagyon a Város mellett dél felől a Szamos vízen egy négy kövű Malom, melynek külseő eresze alatt találtatott gáttya és silipei jók. Melly Malomban egy fa sarkokon forgó fa kilincses fa záros régi hitván deszka ajtón bé menvén találtattak benne: négy oszlopon álló deszkás pad, mellyen vas reteszes reteszfős szuszék vagyon. Egy fa grádicson az alsó kő padjára fel menvén találtatott egy tölgyfa hordó, mellyben a török búza vámot szokták tölteni, a kő mind a felső, mind az alsó jó.

Kérges garatya jó, fiók garattyja, spárgája ennek karikája, perpenczéje, perselye, külső belső kerekei, korong vasa, gerendelye s csapjai jók, a gerendely végén két vas karika, a korongon is kettő, kő padgya és lábjai jók, lisztváluja jó, lisztelője is jó, találtatott a liszt váluiban egy lapátocska... (második, harmadik és negyedik kő leírása ugyanaz!).²⁹

Ezt a malmot „régí lévén” később lebontották és 1763-ban új malmot építettek, amelyről az 1780. évi urbárium a következőket írta: „Lisztelő Malma ezen Gyalui Dominiumnak Gyula

²² Szabó T. Attila: i. m. 1980. 453. old.

²³ Sebestyén Kálmán: i. m. 1993. 58. old.

²⁴ Szabó T. Attila: HT

²⁵ Inventarium, 1780.

²⁶ Szabó T. Attila: HT

²⁷ Jakó Zsigmond: i. m. 1990. 2614., 3448., 3629., 4097.

²⁸ Bártfai Szabó László: Oklevéltár a Gróf Csáky család történetéhez. I. Bp., 1919. 675–676. old.

²⁹ Jakó Zsigmond: i. m. 1944. 252–253. old.

várossában vagyon egy a Szamos Utza végén Dél felé a Szamos Vize mellett Négy Kerékre jó móddal építve és a mint a Kőpadon levő Inscriptio mutatya még in Anno 1763 az akkori volt Possessor T. Veszprémi Sámuel úr által építtetett. Melynek hossza Passum 17 Szélessége Passum 11. Az melyben is bé menetel vagyon három ajtókon Nap Keletre, Éjszakra és Nap Nyugotra Nyilokra mellyek vas pántokon és vas Sarkokon forgók ketteje vas kilintsel be nyitó. Ezen Malomnak felső végiben vagyon Boronából rakott egy kis Kamarátska az Örlők Számára készítettet vas pántokon és vas sarkokon forgó ajtajával a Malommal ugyan azon fedél alatt.

Egész fundamentuma ezen Malomnak Tölgyfa talpakon fekvő mellyekben vagynak eresztve a Sasfák, nyolc hasonló tölgyfa kötésekkal meg erősítve, mely Sasfák és kötések kívül duplason fenyő deszkával meg vagynak bérelve. Ezen Malomnak Északi ajtaján kívül vagyon egy eresz öt kötéses Tölgyfa ágasokon fenyő Gerendákon álló, az Malommal azon egy fedél alatt mely az örlőknek igen alkalmas.

Ben a Malomban az egész Kő pad vagyon ugyan Tserefa talpakra és Sasokra jó móddal építve hasonló Tserefa Deszkákkal meg padolva Négy tölgyfa Koszoru Gerendákra és egy Mester Gerendára vagynak rakva fenyő gerendák minden padlás nélkül. Ezen Mester Gerendát tart Négy kemény Tölgyfa oszlop, mellyek hasonló tölgyfa talpakra vagynak bé botsátva.

A Nap nyugot felől való felső ajtónál hasonló tornatz vagyon építve három tölgyfa lábakra. A fen le irt kőpadon vagynak három új felső Malom kövek és egy régi. Az alsó kövek közül pedig ketteje viseletes, ketteje pedig még szolgálható.³⁰

1764-ben *Vistán* a régi malom helyén új épült, amelynek leírását szintén az 1780. évi urbáriumból ismerjük: „Vagyon a Mlgos Uraság Lisztelő Malma építve a Nádas Vizére felyül tsapo két kerekivel 12 Talpakra, 15 Oszlopokra, 22 Szarufákra és 11 Tölgyfa gerendákra igen viseletes Sendely fedél alá kétszeresen fenyő deszkákkal meg birelve. Melynek 8 Tölgyfa lábakon és 9 gerendákon álló kő padja Tölgyfa deszkákkal meg vagyon padolva. A két kerekin találatnak öt vas karikák, négy vas csapok, a korongja készült négy karikákkal, két korong vassal, két serpenyővel és két perpentze vasakkal Négy új Malom kövek alá. Mely lisztelő malomba bemenőleg vagyon fa sarkokon forgó tőke zárral zárodó paraszt ajtó”. A malmot 480 öl (910 méter) árok látta el vízzel.³¹

A malommal rendszerint egy fedél alatt húzódott meg a molnár háza, mely igen szerényen berendezett szobából állt, ritkán tartozott hozzá egy kis kamara. A malom mellett álltak a gazdasági épületek, a molnár szarvasmarháinak pajtája és sertéseinek óla.

1780-ban *Gyaluban a molnár házáról* a következőket olvashatjuk: „Vagyon ezen Malomházban egy kis Molnár ház, melyben egy fa sarkon forgó fa záros olcska ajtón bemenvén találatnak benne, öt sor kályhából rakott paraszt kemence, nincs semmi vas körülötte, egy kis asztal forma tábla, három pad székek, egy régi almáriom, ennek vas sarkon forgó ajtocskája, egy kis paraszt fogad, s egy lanternás ablakocska”.

A *vistai molnár háza* szerényebb. Forrásunk szerint: „Az irt Malomnak éjszak felől való részében vagyon Molnár Háza a régi Malomnak hitván fáiból építve szalma fedél alá. Melynek fa sarkokon forgó fenyő deszka ajtaján belől vagyon egy sövényből font kemence s egy kised kamarátska”. A molnár házához tartozott a „Szalma fedél alatt lévő sövény oldalú 4 szarvas marhára való *pajta*” és a „Sertés *ol*, mely vagyon rész szerént sendely rész szerént pedig szalma fedél alatt boronából kirakva”.

A malom lelkének a *malomkő* számított, minőségétől, keménységétől függött az örlés mennyisége és finomsága. A XVII. században Kalotaszeg malomkőfejtő központja *Sólyomtelke* volt. A sólyomtelkiek látták el malomkövel a gyalui uradalom malmait, ezért kedvezményben részesültek: ostaradót nem fizettek. 1727-ben Sólyomtelkén neves malomkőfaragó volt Kővágó János és Kővágó Máté.³²

A XVIII. században egész Erdély legjelentősebb malomkőfejtő központjának *Csicsó* (Belső-Szolnok megye) számított, a legnagyobb és legjobb malomköveket itt vágták. Ekkor a kalo-

³⁰ Inventarium, 1780. 35. old.

³¹ Inventarium, 1780. 562–563. old.

³² *Jakó Zsigmond*: i. m. 1944. 63., 309. old.

taszekiek is innen hozták a malomköveket. Az 1780. évi összeírás szerint a gyaluiak egy malomkőért 11-12 forintot fizettek, a kövek élettartamát hat esztendőre becsülték.³³

A lisztelőmalomok értékes ingatlannak számítottak, amelyek tulajdonosaiknak jelentős hasznot hoztak. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei szerint 1486-ban a *Székelyjő vizére* épített új, kétkerekű malom építési költsége 12 arany forint volt. 1523-ban Mihály kolozsvári deák *egeresi* malmát 45 forint örökáron eladta egeresi Ferencz Mártonnak. Ebben az időben Bánffyhunyon egy ház ára kb. 10 forint volt. 1526-ban várszai Vajda Balázs a *Kalota folyón* épült malmát 10 forintért adta zálogba.³⁴

A XVIII. században a majorsági gazdálkodás fejlődésével a malmok értéke is jelentősen növekedett. 1780-ban *Vistában* a kétkerekű malom értékét 600 Rhénes forintra, *Gyaluban* a négykerekű malomé 1600 Rhénes forintra becsülték.

Kalotaszeg vidékét hatalmas erdőrengetegek övezték, amelyeknek faanyagát a folyóvizekre, patakokra épített *fűrészmalomok* dolgozták fel. Az Erdélyi Fejedelemség idején a *Hévszamoson* és *Hidegszamoson* működő fűrészmalomok voltak nevezetesek, amelyek elsősorban a fejedelmi tulajdonban lévő gyalui uradalom szükségleteit elégítették ki.

1640-ben a *hévszamosi* fűrészmalomról forrásaink feljegyezték, hogy „Uruk Eö Nagysága (a fejedelem) építette mostanság”. A malom bérlője 1640–1652 között Tombok Antal fűrészmalom-mester, 1727-ben Tombok Mihály fűrészmolnár volt.³⁵

Az 1652. évi urbáriumban a *hidegszamosi* fűrészmalomban végzett munkáról a következőket olvashatjuk: „Az Falu alatt vagyon egy Fűrész Malom kin fenyő, kőris, tölgy, nyár, hársfa s iharfa deszkákat metszenek”. Ebben a malomban 1670–1687 között Kis Tamás és Tálás György a fűrész-mester, 1737-ben pedig Veres Filep a fűrészmolnár.³⁶ Az 1727. évi urbárium a fűrészmalom felszerelését is ismertette: „Vagyon ezen Hideg Szamosi vizen az Úr Ó Nagysága részére való Fűrész Malom, fedele hitván sindelyes, felső fa eszközei jók, az allya újítást kívánna, vas szerszámai ezek vannak: rámában egy jó fűrész, fellyül keresztül járó erős vas szeg, alól vagyon a végén hasonló vas szeg... gerendelyben nagy erős vastag tekerő kar vas... taszító kereke jó, azon rovadzos jó vas kerék... tőke tartója jó... vizi kereke jó, silipje jó”.³⁷

Magyarválkón két fűrészmalom épült, az első 1736-ban, a második 1764-ben. Ez utóbbi építetője br. Henter Ádám provizora, Szász István, aki megegyezett Szabó István újfalusi (Kalotaújfalusi) fűrész-mesterrel, hogy „Ő minden építéshez szükséges faeszközt elkészít s a malmot felállítja, de a provizor faragó és segítő embereket ad. Az építés a szerződés szerint 24 forintba és 10 vékába kerül, előlegül a mester a felét megkapja”.³⁹

1754-ben a *hidegszamosiak* is megépítették második fűrészmalomukat, amelyről 1780-ban forrásaink a következőket írták: „Ezen Possessionak Havasai között ennek előtte 26 esztendővel építetett a Béles nevű vizre egy Fűrész Malom Tölgyfa oszlopokra és gerendákra Deszka fedél alá, egy mellette lévő kis Borona kunyhóval együtt, de mint, hogy már régen erigáltatott reparatiót kíván, mind az által Deszka vágására még alkalmazatos.”⁴⁰

Az előbbihez hasonlított a Hideg-Szamosra épített *szászlónai* malom, melyről 1780-ban feljegyezték, hogy „ennek előtte 35 esztendővel Tölgyfa oszlopokra hasonló Tölgyfa talpakra Sendely fedél alá készült, most pedig tsak nem pusztulól félben állól”.⁴¹ A fentiekből látható, hogy Kalotaszegen a fűrészmalomok az erős igénybevétel miatt három évtized alatt elhasználódtak.

A XVIII. század második felében az erdők kitermelése intenzívebbé vált, különösen a Bánffy-család ún. „kalotaszegi közös havasán”, amely a Vlegyásza-hegység alján terül el. A

³³ Dr. Kós Károly: Csicsói malomkő. In: *Eszköz, munka, néphagyomány*. Bukarest, 1979. 291–307. old.

³⁴ *Jakó Zsigmond*: i. m. 1990. 2614., 3901., 4154.

³⁵ *Jakó Zsigmond*: i. m. 1944. 65. 110. old.

³⁶ *Jakó Zsigmond*: i. m. 1944. 114., 214., 405. old.

³⁷ Uo. 331–332. old.

³⁸ Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. IV. Bukarest, 1984. 468. old.

³⁹ Szabó T. Attila: HT

⁴⁰ Inventárium, 1780. 377. old.

⁴¹ Inventárium, 1780. 324. old.

kalotaszegi havasokat a jobbágyok szabadon használhatták, így ezek az erdők bőven ellátták a vidék magyar és román lakosságát az építkezéshez szükséges faanyaggal és biztosították számukra azt a mennyiséget, amelyet a szabad kereskedelemben értékesíthettek.

1796-ban a Bánffy-család az erdőket tilalmasnak nyilvánította ugyan, de a vidék lakói jutányos „taxa” fizetése ellenében továbbra is hozzájuthattak a faanyaghoz.⁴² Ekkor a Bánffy-havasokon az összeírók 50 működő fűrészmalmost találtak. Erdélyben 1839-ben 691 fűrészmalom dolgozott.⁴³

Az 1820-ban készült *Conscriptio Czirákyana* számba vette azokat a kalotaszegi és havasi falvakat, amelyek a fűrészmalmoknál vásárolt faáruval kereskedtek.⁴⁴ A *nagysebesiek* vallomása szerint: „Vesznek az Uraságtól a Havason (fát), 10 Tönkért dolgoznak 1 napot az Uraság fűrészszinél, a Faluban kivágják s minden szál deszkáért fizetnek az Uraságnak 6 krajcárt, minden gerendáért 40 kr-t, minden szarufáért 20 kr-t, egy-egy létzért 1 krajcárt”. A *füldiek* a havasok alján fekvő *Gyurkuczán* és *Retyicelen*, valamint a Szamoson lévő fűrészmalmost látogatták. A *nagykalotaiak* a Fejér vizen működő urasági malomnál szereztek a faanyagot, a *retyiceliek* a Bánffy-család malmán vágták a zsendelyt.

Kalotaszeg lakossága közvetítő szerepet játszott a havasok és az alföld között kialakult kereskedelemben. A kalotaszegi magyar falvak közül elsősorban a havasaljaiak: *Magyargyermónostor*, *Magyarvalkó*, *Kalotadamos*, *Kalotaszentkirály*, *Zentelke* foglalkoztak fakereskedelemmel, de a vidék vásáros központja *Bánffyhungyad* és az alszegi *Farnas*, *Ketesd*, *Magyarbikál* lakossága is felkereste a fűrészmalmost.

A *bánffyhungyadiak* az általuk folytatott kereskedelemről a következőket vallották: „Nevezetesebb kereskedésünk áll itt piacunkon és a szomszéd havasi vidékeken beszerzett épületre való fákból u. m. deszkából, sendelyből és lézből, amelyeket *Váradra*, *Károlyba* és *Debrecenbe* szoktunk kivinni, visszajövő utunkat gabona vagy más kereskedői terhek behozatalára használván”.

A magyarvalkóiak hasonló módon kereskedtek: „Az Uraság allodiális havasaiból kevés taxa fizetése mellett famateriálékat készítünk – vallják – sendelyt, deczkát, léczet, amelyeket az Alföldre szállítva nyereséggel eladjuk, onnan gabonát hozunk”.

A kalotaszegiek, havasiak számára a folyóvizek elsősorban energiaforrást, de emellett szállítási lehetőséget is jelentettek. A havasok értékes faanyaga a vizek hátán jutott el az Alföldre. A fűrészmalmost növekvő termeléséről a Körös-vízen 1829–1847 között leúsztatott több mint 19 000 tutaj tanúskodott. Ez a kis folyó 1847-ben csaknem 2000 tutajt sodort le Nagyvárad felé. Tutajozásra a Székelyjő és a Dregán vizét is használták, amelyeken 5-7 öles tutajokat úsztatnak.⁴⁵

A havasokon a vidék kedvelt haszonállatának a juhok gyapjából *condra* posztót készítettek. A gyapjúszövet tömörítést a ványolómalmok (kallómalmok) végezték. Ezek a malmok a tiszta vízű havasi patakok mentén épültek, a vályúkban a napsugár a vizet néhány fokkal felmelegítette, így alkalmassá tette a ványolás elvégzésére.

Építészetiileg a ványolómalmok a többi malomhoz hasonlítottak. 1727-ben a Hideg-szamoson működő malomról a következőket írták: „Vagyon egy Ványoló Malom, mely az Úr Ó Nagysága részére való, boronából fel rőt szalma fedeles, az ajtaja fa sarkokon forgó fa kilincses fa záros fenyő deszkából való, a gerendelyén két vas karika és két vas csap”. Az összeírás megjegyezte, hogy „Vagyon Albu Jánosnak is egy Ványolója a megirt Ványolón felyül, melytől is eddig Taxát nem adott”.⁴⁶

1820-ban a *Conscriptio Czirákyana* több ványolómalom működéséről tudósított. A *farnasiak* vallomása szerint: „a Havason nagy divatja van a czondra posztó (durva gyapjúsző-

⁴² *Imreh István*: Havasgazda földesurak és fakitermelő parasztok. In: Erdélyi hétköznapiak 1750–1850. Bukarest, 1979. 161–167. old.

⁴³ *Pongrácz Pál*: Régi malomépítéset. Bp., 1967. 147. old.

⁴⁴ *Conscriptio Czirákyana*, 1820. Erdélyi Gubernium Lvt., Politicus F. 52. OL. Bp.

⁴⁵ *Imreh István*: i. m. 1979. 161–167. old.

⁴⁶ *Jakó Zsigmond*: 1944. 331–332. old.

vet) művelésének". *Kalotán és Méregjón* „jó ványolómalmok működtek, amelyeken az öltözet-re való gyapjuszöveteket megványolhatták (a falusiak)". *Felső-Füldön* „az asszonyok a czondra posztó művelését űzték". A Szamos vizén több ványolómalom működött: *Hidegszamoson* három, *Hévszamoson* egy.

A fentiekben ismertetett kalotaszegi malmok évszázadokon keresztül jelentős szerepet játszottak a vidék gazdasági, társadalmi életében. A lisztelő malmok – az önellátó gazdálkodás körülményei között – elsősorban a falvak számára voltak nélkülözhetetlenek, míg a fűrész- és ványolómalmok a helyi szükségletek kielégítése mellett távolabbi területek gazdasági-kereskedelmi igényeit is szolgálták.

Sebestyén Kálmán

Verespataki emléképek

Visszaemlékezve barangolásaimra máig kíséri emlékeimet az a titokzatosság, rejtély, amit *Verespatakon* (Rosia Montana) tapasztaltam 1998 augusztusában. Az Erdélyi Kárpát Egyesület Bihar megyei osztályának csoportjával töltöttünk két napot a városias központú nagyközségben és környékén. Valami leírhatatlan kilátástalanság, szomorúság lappangott az emberek tekintetében: az utcán, a templomokban, de még a kocsmákban is! Szívszorító volt a séta is a 850 méter tengerszint feletti magasságban hosszan elnyúló településen. Felettünk, körülöttünk nehéz, komor hegyek, átlýgatott sziklák, szakadéknak tűnő, átfoghatatlan mélyedések, odébb pedig végláthatatlan erdők. Néma tanúk! A hajdani központban leromlott állagú épületek festői összevisszaságban, ahogy a terepviszonyok engedték építésüket. Kőváry László neves honismereti író 1853-ban megjelent *Erdély földje ritkaságai* című munkájában írja: „A falunak mondhatni nem utcái, csak szűk nyílásai vannak, mit termésköböl felrakott palánkok nyitnak. Épületei csinosak, sőt emeletes házakat is bír, csak kár, hogy a sziklaalap szeszélyes fordulatai miatt rendbe építeni nem lehet.”¹ Érezni és látni, hogy tömegükben, tagozásukban, az épületplasztikában egységet alkottak a néhai bányapolgárok, bányatisztek, kereskedők otthonai. Határozott építészeti arculata van a központnak, így romjaiban is! Ám már akkor sejtettük, hogy ez a XVIII–XIX. századi építészeti örökség végvészélyben van.

Aztán 1999-ben jöttek a hírek: Verespatak alatt található az egyik leggazdagabb aranylelőhely Európában, ahova egy kanadai cég 250 millió dollárt kíván befektetni. Ám a kitermelés érdekében el kell költöztetni a települést! Egyszóval felgyorsult a pusztulási folyamat, biztosan elpusztulnak az erdélyi aranybányászat kétezere éves emlékei: római kori tárók, sírkövek és sírkőtöredékek, a múlt építészeti öröksége, templomok, temetőművészeti értékek.

Hérodotosz görög történetíró szerint már a feltehetően iráni jellegű, a szkítákkal rokon agathürszoszok is bányásztak itt aranyat Kr. e. 550–450 között. Ezt folytatták az arany- és ezüstbányászatban jeleskedő dákok, majd a rómaiak. Utóbbiak különösen nagy gondot fordítottak az Erdélyi Érchegeységben rejlő arany és ezüst gazdaságos kitermelésére, különösen Verespatakon (Alburnus Maior), Abrudbányán (Abrutus) és Zalatnán (Ampelum). Erről tanúskodnak azok a kivételes értékű viaszos táblák, amelyekre éppen Verespatakon bukkantak rá 1786 és 1855 között. A fa táblalapok belső fele viasszal volt bevonva, erre írták fa- vagy csontvesszővel a szöveget, majd a két táblalapot kapcsokkal összekötötték. A táblák Kr. u. 131–167 között íródtak, korabeli gazdasági iratok, adásvételi szerződések, számadások ezek. Verespatak kétséget kizáróan ekkor élte első aranykorát! A római állam a bányászati szakembereket, de a bányászokat is Dalmáciából hozatta. Az illírek törzséből való buriduszták, piruszták és szardeatok nem rabszolgákként, hanem bérmunkában dolgoztak itt. Ők kellően jártasak voltak mind a tárnarendszerű, mind a külszíni fejtésben. A föld alatt vésővel, ékkel és kalapáccsal haladtak lépésről-lépésre előre az aranytelér nyomában. A külszíni fejtés a telepü-

¹ Kőváry László: Tájépek utazási rajzokban. Kriterion, 1984. 175. old.